

REHPA

Videncenter for
Rehabilitering og Palliation

Arkitektur & Lindring

REHPA | NOTAT NR. 7 | JANUAR 2018

Arkitektur & Lindring

Forfattere: Kirstine Falk og Helle Timm

Copyright © 2018

REHPA, Videncenter for Rehabilitering og Palliation

Layout: Charlotte Toft-Petersen

Foto: Kirstine Falk

ISBN: 978-87-93356-26-9 (online)

REHPA, notat nr. 7

Januar 2018, 1. udgave

Notatet er baseret på REHPA-projektet Arkitektur & Lindring, som er finansieret af Realdania

Mindre uddrag, herunder figurer, tabeller og citater, er tilladt med tydelig kildeangivelse. Skrifter, der omtaler, anmelder, citerer eller henviser til nærværende, bedes sendt til REHPA.

REHPA-notater følger op på områder, som efterspørges af myndigheder, samarbejdspartnere, fagfæller, forskere, praktikere og andre målgrupper, som videncentret deler interesser med.

Notaterne er ikke reviewet, men fagligt godkendt af videncentrets medarbejdere. Udarbejdelsen af og baggrunden for notatet fremgår af forordet.

Notaterne udkommer ad hoc som elektroniske dokumenter og kan downloades fra www.rehpa.dk.

REHPA, Videncenter for Rehabilitering og Palliation

Vestergade 17

5800 Nyborg

Telefon 21 81 10 11

Mail: rehpa@rsyd.dk

www.rehpa.dk

Indhold

Forord	3
1. Baggrund.....	4
1.1 Overordnede formål.....	4
1.2 Projektfaser	4
1.3 Projektorganisation	5
2. Resultater	7
2.1 Fase 1 – formidling af viden: Modelprogram og nyt site på hjemmeside.....	7
2.2 Fase 2 – videndeling og dialog: Kortlægning, arrangementer og netværk	7
2.2.1 Kortlægninger	8
2.2.2 Film - Arkitektur, Lindring og Livskvalitet	8
2.2.3 Viden – Designprincipper for Lindrende Arkitektur	8
2.2.4 Viden – Idékataloget.....	9
2.2.5 Vidensbank og publikationer.....	9
2.2.6 Netværk og arrangementer.....	10
2.2.7 Fase 2 - Opsamling.....	13
2.3 Fase 3 - Brug af viden i praksis.....	13
2.3.1 Rådgivning – fra princip til praksis.....	13
2.3.2 Rådgivningsforløb.....	14
2.4 Fase 3 - opsamling	18
3. Opsamling og perspektiv	19
Litteratur.....	20

Forord

I 2006 udgav Realdania, Hospice Forum Danmark og Kræftens Bekæmpelse et såkaldt modelprogram "Program for Det Gode Hospice". Formålet med programmet var at skabe inspiration, en checkliste og et opslagsværk, der sikrede, at alle elementerne i de fysiske rammer for et hospice var gennemtænkt (Realdania, 2006).

I 2011 henvendte Realdania sig til videncentret (dengang PAVI, Palliativt Videncenter) for at drøfte, om modelprogrammet kunne huses i og understøttes formidlingsmæssigt via centeret. Det har resulteret i et spændende udviklingsarbejde, som beskrives overordnet i notatet, men som også er uddybet i de links og referencer, der fremgår af notatet og ikke mindst af websitet www.arkitektur-lindring.dk.

Det overordnede formål med projektet har været at samle, dele og udvikle viden om arkitekturens og omgivelsernes betydning for lindring og livskvalitet blandt mennesker ramt af livstruende sygdom. Afsættet var hospice, men undervejs er det udvidet til at være alle steder, hvor alvorligt syge mennesker opholder sig – hospitaler, plejehjem, private hjem m.v.

Samarbejdet mellem Realdania og videncentret, nu REHPA, Videncenter for Rehabilitering og Palliation, har været gennemført som et projektprogram, Arkitektur & Lindring, igennem tre projektfaser, som har bygget videre på hinanden, men hvor fokus er gået fra at formidle erfaringsbaseret viden til at udvikle og anvende forskningsbaseret viden i udviklingen af byggeri for alvorligt syge mennesker:

- I fase 1 var der fokus på formidling af modelprogrammet for Det gode Hospice og dets konkrete anvendelse samt etablering af en hjemmeside om samme.
- I fase 2 var der et udvidet fokus både på mere viden, bredere anvendelse og dialog med alle interesserede i arkitektur, lindring og livskvalitet.
- I fase 3 var der fokus på at anvende og efterprøve den viden, der blev samlet og skabt i fase 1 og 2.

Alle tre projektfaser er formelt afsluttet med udgangen af 2017. En stor tak til Realdania, styregruppen og alle, der har deltaget i projektet og dets aktiviteter!

Forhåbentlig fortsætter ideerne bag projektet på følgende måder:

1. Hjemmesiden www.arkitektur-lindring.dk er opdateret og fortsat tilgængelig for alle interesserede.
2. REHPA håber på i løbet af 2018 at kunne igangsætte et ph.d.-projekt, der mere systematisk og forskningsbaseret bygger videre på den foreliggende erfaring og viden; projektets arbejdstitel er *Lindrende arkitektur i sundhedsvæsenet – fra principper om design og brugerinvolvering til praksis*.
3. REHPA har en intention om i de kommende år også at bidrage med viden og formidling af, hvordan andre humanistiske og kunstneriske tilgange – det være sig musik, malerkunst, fortællekunst m.v. – kan støtte menneskers livskvalitet, når de lever med en livstruende sygdom.

God læselyst.

Ann-Dorthe Zwisler
Centerleder og professor, REHPA

1. Baggrund

Projektet Arkitektur & Lindring er en idé udsprunget af tilbuddet om at huse og formidle Modelprogrammet: Program for Det Gode Hospice, 2006 (<http://arkitektur-lindring.dk/vidensbank/program-for-det-gode-hospice-i-danmark/>). Begrebet "Det Gode Hospice" og modelprogrammet for byggeri og indretning af samme blev udviklet i et samarbejde mellem Realdania, Hospice Forum Danmark og Kræftens Bekæmpelse. Videncentret blev inviteret ind i styregruppen for Det Gode Hospice og var med, da modelprogrammet blev genudgivet i en Pixi-udgave: Program for Det Gode Hospice, pixiudgave, 2009 (<http://arkitektur-lindring.dk/vidensbank/program-for-det-gode-hospice-i-danmark/>) på baggrund af Evaluering af Hospice Djursland, 2009, gennemført af Signal Arkitekter (<http://arkitektur-lindring.dk/wp-content/uploads/2014/11/Evaluering-af-de-fysiske-rammer-p%C3%A5-Hospice-Djursland-2009.pdf>).

1.1 Overordnede formål

Det overordnede mål for projektet var i første omgang at huse og formidle modelprogrammet for "Det Gode Hospice", men hurtigt fik Realdania og videncentret udvidet samarbejdet til projektet "Arkitektur & Lindring". Formålet med dét var at udbrede modelprogrammets designprincipper bredere – til alle steder, hvor mennesker med livstruende sygdomme opholder sig og kan få glæde af lindrende designprincipper. Undervejs har projektet udviklet sig yderligere; fra kun at omfatte videndeling/formidling til også at omfatte udvikling af viden og praksis. Det samlede projektprogram kan beskrives som tre faser, der hænger sammen og bygger videre på hinanden.

1.2 Projektfaser

Projektet Arkitektur & Lindring har bestået af tre projektfaser med overlap, men med forskelligt fokus:

Fig. 1: Figur over faserne i projektprogrammet "Arkitektur & Lindring" 2012-2017. Faserne har haft forskelligt fokus; formidling, videndeling og dialog samt brug af viden i praksis - som samtidig har svaret til Realdanias begreber om filantropi.

Fase 1 - Formidling af modelprogrammet og udvikling af hjemmeside

Etablering af et nyt site med følgende indhold:

- Introduktion til sitet
- Formidling af Modelprogram Program for Det Gode Hospice i Danmark
- Formidling af evaluering af Hospice Djursland.

Fase 2 – Videndeling og dialog

Udvikling og vedligeholdelse af sitet med følgende indhold:

- Kortlægning af viden om arkitektur og lindring
 - Filmpilotprojekt: Arkitektur, Lindring og Livskvalitet
 - Udvikling af Designprincipper for lindrende arkitektur, hvor designprincipperne også omfatter den brede/basale, palliative indsats
 - Vidensbank (litteratur, case eksempler)
 - Workshop, netværk og andre aktiviteter vedr. arkitektur og lindring, samt formidling heraf
 - Konference om Arkitektur og Lindring
- Intern evaluering af fase 1 og 2.

Fase 3 – Brug af viden i praksis

- Udvikling af en rådgivende funktion med høj grad af brugerinddragelse og
- Evaluering af de resultater, der kommer ud af at omsætte arkitektoniske designprincipper til brug i sundhedsfaglig praksis.

Fase 1 og fase 2 blev evalueret internt i 2015, og resultaterne af disse faser beskrives kun kort i dette notat. For yderligere henvises til "Intern evaluering af projekt Arkitektur og Lindring", som kan rekvireres via forfatterne.

Det samlede projektprogram "Arkitektur & Lindring" har fungeret fra 2012 til 2017. Det er gennemført som planlagt, dog har der været forsinkelser grundet barsel, sygdom samt jobskifte hos involverede medarbejdere hos Signal Arkitekter og i PAVI/REHPA. Projektet har samtidig udviklet sig undervejs, og delmålene for de enkelte faser lapper delvist over hinanden.

1.3 Projektorganisation

Målgruppen

Projektets målgruppe er fagprofessionelle: arkitekter, sundhedsprofessionelle og forskere på tværs af fag samt bygherrer, administratorer og politikere involveret i byggeprocesser relateret til palliation og lindrende arkitektur.

Projektgruppe

I dagligdagen er projektet blevet gennemført af henholdsvis Karen Marie Kjeldsen, kandidat i Sundhedsfremme og Performance-design (fra 2012-2015) og Kirstine Falk, arkitekt, cand. polyt. arch. (fra 2013-2017). Deres arbejde er blevet støttet af en sparringspartner fra Signal Arkitekter (Esben Neander Kristensen (2012-2014), Louise Schønherr Holst-Mikkelsen (2014) og Per Feldthaus (2015-2017). Helle Timm har været gennemgående projektleder.

Styregruppe

Projektet er blevet støttet af en styregruppe: Per Schultze, programchef i Realdania (i projektets start: Marianne Kofoed); Michael Mullins, lektor, Institut for Arkitektur og Medieteknologi ved Aalborg Universitet; Tove Videbæk, formand (nu tidligere) for Hospiceforum Danmark; Helle Tingrupp, hospicechef i

Diakonissestiftelsens Hospice, Frederiksberg; Per Feldthaus, direktør, Signal Arkitekter og Helle Timm, forskningsleder og professor i REHPA.

Finansiering

Arkitektur og Lindring er et samarbejde mellem først PAVI og siden REHPA, Videncenter for Rehabilitering og Palliation og Realdania. Projektet er finansieret af Realdania.

2. Resultater

I det følgende beskrives resultaterne af det samlede projektprogram, Arkitektur & Lindring. Resultaterne af fase 1 og 2 er som nævnt evalueret i 2015, derfor beskrives disse resultater kun i korte træk her.

2.1 Fase 1 – formidling af viden: Modelprogram og nyt site på hjemmeside

Målet med fase 1 var at skabe et website til projektet som en platform for formidling af resultaterne og som et sted at formidle Modelprogrammet, 2006, 2009 (<http://arkitektur-lindring.dk/vidensbank/program-for-det-gode-hospice-i-danmark/>) og Evalueringen af Hospice Djursland, 2009 (<http://arkitektur-lindring.dk/vidensbank/program-for-det-gode-hospice-i-danmark/>).

www.pavi.dk/arkitektur

I 2012 blev etableret et undersite på videncentrets daværende website www.pavi.dk. Her blev formidlet viden om emnet i sin helhed, herunder en vidensbank med relevant litteratur m.v., billeder fra eksisterende institutioner, information om arrangementer og indholdet fra allerede afholdte arrangementer. Den første version af Modelprogrammet fra 2006, den opdaterede udgave fra 2009 samt Evaluering af Hospice Djursland var tillige tilgængelige på sitet. Modelprogrammet har gennem denne formidling været inddraget i udviklingen af flere hospicer bl.a. Hospice Djursland, Hospice Søndergård, Hospicegården Filadelfia, Svanevig Hospice og Diakonissestiftelsens Hospice.

www.arkitektur-lindring.dk

Sitet på pavi.dk var dog ikke tilstrækkeligt i forhold til formidlingen af projektets resultater, særligt var muligheden for visuel formidling begrænset i det tidligere site. Det var ikke hensigtsmæssigt, hverken for projektets indhold eller målgrupper.

Der blev udviklet et nyt site, som i dag fungerer som formidlingsplatform for projektet. Sitet indeholder information om det samlede projekt, en vidensbank, Designprincipper for Lindrende Arkitektur, et idekatalog, beskrivelse af rådgivende funktion, arrangementer, der har været afholdt i forbindelse med projektet, og link til et netværk, der er etableret ved projektet.

I evalueringen fra 2015 kommenterede flere informanter på sitets design. Der kom overordnet positive tilbagemeldinger i forhold til det visuelle design. Ligeledes oplevede informanterne, at sitet passede til indholdet, der er udviklet i projektet. Flere efterspurgte dog flere billeder fra institutionerne, og idekataloget er derfor siden blevet opdateret med billeder fra flere institutioner.

2.2 Fase 2 – videndeling og dialog: Kortlægning, arrangementer og netværk

Målet med fase 2 var overordnet set at udvikle og formidle viden om arkitektur og lindring. Dette er gjort gennem en række initiativer:

- Kortlægning af viden om arkitektur og lindring
- Film: Arkitektur, Lindring og Livskvalitet
- Designprincipper for lindrende arkitektur
- Idékatalog
- Vidensbank og publikationer
- Arrangementer og netværk.

2.2.1 Kortlægninger

To systematiske litteratursøgninger er gennemført: en med fokus på omgivelsernes betydning for palliative patienter (2011-2012) og en med fokus på betydning for mennesker ramt af livstruende sygdom (2016-2017). De blev gennemført for at skabe overblik over, hvordan og hvilke elementer i de fysiske omgivelser, der har betydning for mennesker ramt af livstruende sygdom. Litteratursøgninger har været grundlaget for udviklingen af designprincipperne, og de er desuden formidlet i vidensbanken på websitet. Den sidste litteratursøgning er gennemført som et systematisk studie, som i november 2017 er submitted som et review til et videnskabeligt tidsskrift.

Derudover er der gennemført en kortlægning af, hvilke rum der har betydning for brugerne i de palliative institutioner. Billederne og resultaterne af denne kortlægning blev startskuddet til udviklingen af et idékatalog, der viser eksempler på arkitektur for mennesker med livstruende sygdom. Idékataloget giver desuden eksempler på, hvordan perspektiverne fra designprincipperne kan tænkes ind i konkret design.

2.2.2 Film - Arkitektur, Lindring og Livskvalitet

I projektets opstart blev der udviklet en film som en ny og alternativ måde at inspirere til omgivelsernes betydning for syge mennesker. Filmen er blevet vist på baggrund af brugernes oplevelser på Hospice Søndergaard. Den blev lavet som en del af et kandidatspeciale og i samarbejde med firmaet Within Walls.

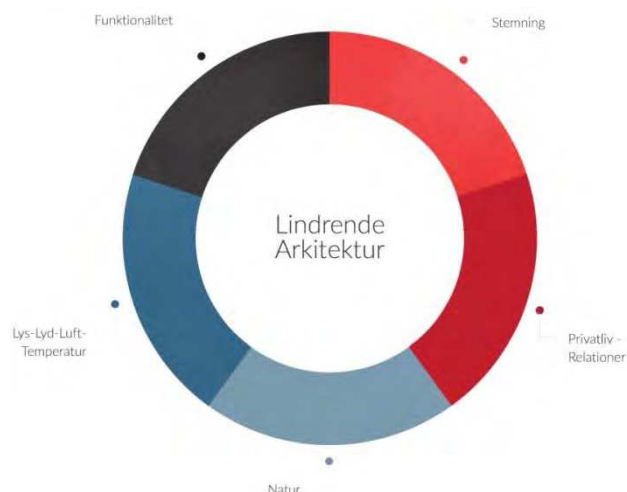
Filmen er vist ved særlige lejligheder, eksempelvis - som premiere - ved projektets første workshop i 2013, på eksterne workshops, debatmøder og Den Internationale Arkitektur Film Festival i Lund. Filmen ligger på projektets hjemmeside (<http://arkitektur-lindring.dk/vidensbank/film/>). Det er i dag registreret, at filmen er vist mere end 700 gange.

2.2.3 Viden – Designprincipper for Lindrende Arkitektur

Designprincipperne blev udviklet i forlængelse af "Program for Det gode Hospice i Danmark" (2006 og 2009), men også relevant litteratur, se nedenfor. Principperne er bredere end modelprogrammet og illustrer omgivelsernes betydning for mennesker ramt af livstruende sygdom i en række forskellige institutioner, eksempelvis plejehjem, hospitaler og hospicer.

De er beskrevet som fem overordnede designprincipper: Funktionalitet, Lys-Lyd-Luft-Temperatur, Natur, Privatliv-Relationer og Stemning. Designprincipperne er udviklet som et redskab, der kan bruges ved nybyggeri, renoveringer eller genindretninger af institutioner for mennesker med livstruende sygdom. Hvert princip beskrives igennem flere undertemaer, der hver indeholder et afsnit om viden fra bl.a. forskningen og et afsnit med muligheder, denne viden angiver for designet.

Designprincipperne giver overblik over den relevante viden, men skal ikke ses som en tjekliste. De påvirker derimod hinanden indbyrdes. Nogle elementer under et princip kan således være i overensstemmelse med elementerne i et andet, mens andre elementer kan have negativ betydning for inddragelsen af andre dele af principperne. Eksempelvis er en anbefaling om at rette sengestuer mod en udsigt ikke altid i

overensstemmelse med at skabe korte arbejdsgange for personalet. Nederst på hjemmesiden, ved hvert designprincip, ses et overblik over, hvordan perspektiverne fra det enkelte princip stemmer overens med eller er i uoverensstemmelse med øvrige; dette er samlet i diagrammet "Synergi X Konflikt".

For at gøre designprincipperne mere dynamiske, er de udviklet som et element på hjemmesiden. Hjemmesidens design sikrer, at der dels skabes overblik over de forskellige elementer, dels er mulighed for at fordybe sig i de enkelte principper.

Principperne blev lanceret i 2014 i forbindelse med Seminar om Arkitektur og Lindring og blev opdateret i 2017. Ved opdateringen blev det gjort tydeligere, hvilken viden der drejer sig om omgivelsernes betydning for mennesker ramt af livstruende sygdom, og hvilken viden der tager udgangspunkt i studier om omgivelsernes betydning for andre patientgrupper eller mennesker generelt. Principperne er således også etableret på baggrund af de to litteratursøgninger fra kortlægningsdelen. Denne viden er suppleret med viden fra rapporten "Helende Arkitektur" (Frandsen et al, 2009) om omgivelsernes betydning for andre patientgrupper og mennesker generelt.

Designprincipperne er blevet brugt i alle rådgivningsforløbene (se senere) og har været udgangspunkt for en række oplæg og sparingssituationer. Designprincipperne vil også i fremtiden være tilgængelige på hjemmesiden.

2.2.4 Viden – Idékataloget

I forbindelse med designprincipperne er der etableret et idékatalog med illustrationer fra 23 eksisterende institutioner, herunder hospicer, palliative enheder på hospitaler, hospitalsafdelinger, kræft-rådgivninger og plejehjem – alle som gode eksempler på arkitektur, der viser, hvordan perspektiverne fra designprincipperne kan genfindes i design. Idékataloget bidrager således med overblik og inspiration. Det er opdateret undervejs, eksempelvis når projektgruppen har været på besøg i institutioner i forbindelse med arrangementer og rådgivningsforløb. I projektperioden har REHPA (ved projektmedlemmerne) også været ansvarlige for evalueringen af Kræftens Bekæmpelses rådgivningscentre Livsrum (<http://arkitektur-lindring.dk/vidensbank/evaluering-projekt-livsrum/>, REHPA 2016), hvilket var en inspiration, blandt andet til idékataloget i Arkitektur & Lindring.

2.2.5 Vidensbank og publikationer

På hjemmesiden ligger en vidensbank, der indeholder og linker til undersøgelser og videnskabelige artikler, som danner baggrund for Designprincipper for Lindrende Arkitektur eller beskriver feltet generelt. Den oprindelige tanke med vidensbanken var at indsamle eksempler på arkitektur, der kan fungere som gode eksempler for praksis. Det blev dog i stedet indsamlet i idekataloget.

Som en del af projektet er viden også blevet formidlet i videnskabelige publikationer. Videnskabelige publikationer indgår i reviewprocesser, hvor fageksperter vurderer kvaliteten i studierne, eksempelvis i forhold til metoder, resultater og relevans. Selv om udgangspunktet for det samlede projekt var erfaringsbaseret viden og formidling, så er materialets videnskabelige kvalitet kommet mere i fokus undervejs. Publikationerne bliver samtidig tilgængelige for internationale forskningsmiljøer som en platform for fremtidig forskning og et overblik over den eksisterende forskningsbaserede viden.

2012 - Artikel i Omsorg: Arkitektur og lindring: det handler om at få arkitektur, faglighed og menneskelige behov til at smelte sammen i en helhed

Den første artikel blev publiceret i det nordiske tidsskrift "Omsorg", et tidsskrift med fokus på palliation. Artiklen var en kickstart for projektet og et "state of the art" om den viden, der var fundet om omgivelsernes betydning på daværende tidspunkt (Kjeldsen & Timm, 2012).

2015 - Paper og poster på EAPC-konference om Designprincipperne

I forbindelse med lanceringen af Designprincipperne for Lindrende Arkitektur i 2014 blev der udarbejdet et paper, som beskrev designprincipperne og betydningen af denne viden. Dette paper blev offentliggjort i form af en poster på den internationale konference afholdt af European Association of Palliative Care. På konferencen deltog omkring 2.500 forskere og praktikere fra hele verden (Falk et al, 2014).

2017 - Videnskabelig artikel: Et review om betydningen af fysiske omgivelser for mennesker ramt af livstruende sygdom

I forbindelse med gennemførelsen af den seneste litteratursøgning, der danner baggrund for opdateringen af designprincipperne, er udarbejdet et review. En videnskabelig artikel, der giver et overblik over videnskabelige studier, der undersøger omgivelsernes betydning for mennesker ramt af livstruende sygdom, deres pårørende og personale. I artiklen beskrives bl.a. metoderne bag studiet, temaer i resultaterne, kvaliteten af studierne og områder, som endnu ikke er undersøgt. Artiklen er under review endnu ikke offentliggjort (Falk et al, 2018).

2.2.6 Netværk og arrangementer

I projektet har arrangementer for målgruppen kontinuerligt været en måde at udbrede viden, skabe debat og netværk på. Oprindeligt var en konference planlagt som et delmål for projektet. I stedet blev en række større eller mindre arrangementer afholdt over en længere periode i form af to workshops, et seminar og to studieture for at holde løbende kontakt til praksisfeltet og sætte fokus på flere forskellige elementer i omgivelserne. Se mere om arrangementerne på hjemmesiden www.arkitektur-lindring.dk

2013 - Workshop om Arkitektur og Lindring

Arrangement blev afholdt i en festsal ved REHPA's tidligere lokaler hos Kræftens Bekæmpelse. Dagen havde fokus på at udbrede og diskutere den forskningsbaserede viden om omgivelsernes betydning for praksisfeltet. På dagen var der flere oplæg fra forskere, og deltagerne blev vist rundt i det tidligere Finsens Medicinske Lysinstitut, som i dagens anledning var indrettet af en kunstner til formålet. Dagen bød på debat om rammernes betydning i det palliative felt og de indledende skitser til Designprincipper for Lindrende Arkitektur. Som det første arrangement var det desuden kickstarten for et netværk for mennesker med interesse i feltet.

Deltagerne var primært sundhedsprofessionelle, personale fra institutionerne, der arbejder med

rammernes betydning, arkitekter og enkelte forskere. Der kom flere positive tilkendegivelser om deltagerne oplevelse af dagen, fx "Det kom bag på mig, hvor stort et potentiale, der er i at udveksle og kommunikere viden mellem faggrupper, og hvor meget det mangler". (Citat fra intern evaluering, s. 20). Se mere om arrangementet på <http://arkitektur-lindring.dk/netvaerk/workshop-om-arkitektur-og-lindring/>

2014 - Seminar om Arkitektur og Lindring

Seminaret blev afholdt i det tidligere kommune-hospital, hvor REHPA havde adresse fra 2014-2017. Arrangementet havde fokus på krydsfeltet mellem forskning og arkitektur og blev samtidig rammen om lanceringen af Designprincipper for Lindrende Arkitektur. På dagen holdt både forskere og arkitekter oplæg om arkitekturens betydning for brugerne og om udfordrende processer i forbindelse med udviklingen af sundhedsarkitekturen.

Der var et stort antal deltagere på dagen, og arrangementet måtte udvides for at kunne få plads til flere. Deltagerne var primært rådgivere, forskere, beslutningstagere fra kommuner og regioner, men fagpersonale fra institutionerne deltog også.

Deltagerne kom også her med mange positive tilbagemeldinger på dagen, en deltager sagde således: "Seminaret viste, at der er enorm interesse for emnet og behov for at diskutere de her ting på tværs af fag." (citater fra intern evaluering, s. 23). Se mere om arrangementet på <http://arkitektur-lindring.dk/netvaerk/seminar-om-arkitektur-og-lindring/>.

2016 – Workshop: Inddragelse af forskningsbaseret viden og brugerperspektiver

Workshoppen blev afholdt i REHPA's nye lokaler i Nyborg, hvor REHPA har haft hovedadresse siden 2015. Workshoppen havde fokus på inddragelse af forskningsbaseret viden og brugerperspektiver i udviklingen af arkitektur og design for sygdomsramte mennesker.

Dagen tog udgangspunkt i oplæg om betydningen af inddragelse af denne viden, hvor både en rådgiver og en bygherre fortalte om deres erfaringer med at inddrage forsknings- og brugerperspektiver i udviklingen af omgivelserne. REHPA havde et oplæg om brugernes oplevelser af designet af de seks nye kræftrådgivninger i Danmark, se senere. Debatten gik

bl.a. på metoder til succesfuld brugerinddragelse, hvilke dele af processen inddragelsen tænkes ind i, hvad den forskningsbaserede viden kan bidrage med, og hvilken viden brugerne bidrager med.

Deltagerne var meget begejstrede for arrangementet og flere beskrev, at temaet er vigtigt at have fokus på i fremtidens sundhedsarkitektur. Se mere om arrangementet på hjemmesiden via linket <http://arkitektur-lindring.dk/netvaerk/workshop/>

2017 – Rundvisninger: Kom på besøg i sundhedsarkitekturen!

I slutningen af 2017 blev der afholdt to studieture med fokus på de gode eksempler på sundhedsarkitektur for mennesker ramt af livstruende sygdom. Hver studietur inkluderede besøg på tre institutioner; i Midtjylland Kræfttrådgivningen i Herning, OK-Centret i Egå og Hospice Djursland i Rønede, og i København Diakonissestiftelsens Hospice, Ørestad Plejecenter og Kræfttrådgivningen i Roskilde. Oprindeligt var endnu en studietur planlagt på Fyn med besøg i Kræfttrådgivningen i Odense, Hospice Sydlyn og Rehabiliterings-

enheden i Nyborg. Turen var planlagt i december, men pga. manglende tilslutning blev det aflyst.

På turene beskrev fagpersoner tilknyttet de enkelte institutioner, hvordan de forsøger at inddrage og tilpasse rammerne til deres brugere og i nogle tilfælde også hvilke tanker, der lå bag designet. Kirstine Falk holdt desuden et oplæg om brugernes oplevelse af de konkrete kræfttrådgivninger, se senere. På turene debatterede deltagerne flittigt undervejs, og de diskuterede bl.a. forskelligheden i institutionerne, "hvilke elementer i designet, der har betydning for brugerne?", "hvordan designet i husene understøtter funktionalitet og livskvalitet?", og "hvordan man sikrer kvaliteten i designet både i forhold til stemning og funktionalitet?". (citater fra deltagerne, se mere på <http://arkitektur-lindring.dk/netvaerk/rundvisninger/>).

Deltagerne på studieturene var primært bygherrer i form af projektledere fra kommuner og regioner samt rådgivere, der arbejder med designet af arkitekturen. Det var en udfordring at afholde arrangementet, da hensynet til brugerne af institutionerne betød, at kun mindre grupper kunne blive vist rundt i husene og ofte også kun på særlige tidspunkter. Deltagerne havde dog meget positive tilbagemeldinger på arrangementerne. Særligt det at se forskellige institutioner og have tværfaglige diskussioner blev fremhævet. En deltager pointerede eksempelvis, at det er vigtigt at lære af arkitekturen, når man designer fremtidige bygninger. Deltagerne efterlyste flere lignende arrangementer i fremtiden.

På turene blev der indsamlet billedmateriale, som bidrager yderligere til idekataloget.

Netværk

I forlængelse af det første arrangement blev et netværk for mennesker med interesse i feltet etableret. Indledningsvist blev websitet brugt som en indgangsvinkel til netværket, senere blev gruppen "Arkitektur og Lindring" oprettet på LinkedIn. Gruppen er tænkt som et forum, hvor personer selv kan starte diskussioner eller tage kontakt til andre i netværket. Netværket og gruppen på LinkedIn har primært

fungeret som en kommunikationsplatform for nyheder i forbindelse med projektet og til information om arrangementer. LinkedIn-gruppen vil fortsat være en platform for netværket, og der linkes til den fra websitet. Evalueringen fra 2015 viser, at det i høj grad har været arrangementerne, der holder liv i netværket. Efter evalueringen blev det derfor vurderet, at der var mindre behov for, at LinkedIn-gruppen fungerede som debatforum.

2.2.7 Fase 2 - Opsamling

Projektets fase 2 har bidraget med mange forskellige typer af viden i form af film, billedmateriale, designprincipper, videnskabelige publikationer, arrangementer med oplæg, debat, oplevelser af arkitektur og netværk. Alt i alt har over to hundrede personer deltaget i arrangementerne, netværket består nu af over hundrede personer, og mange hunderede har besøgt hjemmesiden. På den måde har projektet sikret udbredelsen af viden til et bredt felt af mennesker i målgruppen fordelt over hele landet.

2.3 Fase 3 - Brug af viden i praksis

2.3.1 Rådgivning – fra princip til praksis

I 2015 blev projektet udvidet med en faciliterende og rådgivende funktion, hvor hospicer, plejehjem og hospitalsafdelinger har kunnet få viden om og støtte til at anvende ”Designprincipper for Lindrende Arkitektur” i indretning og ombygning af sengestuer, opholdsrum og lignende for mennesker ramt af livstruende sygdom.

I rådgivningen fungerede en projektmedarbejder (Kirstine Falk) som sparingspartner i udviklingsprocessen. Projektmedarbejderen stillede viden til rådighed om omgivelsernes betydning for bygherren og dennes faglige samarbejdspartnere, eksempelvis arkitekter, designere og ingeniører.

I forløbene er designprincipperne brugt som en base for rådgivningen, eksempelvis til at

- beskrive den forskningsbaserede viden
- italesætte brugernes perspektiver
- vurdere omgivelser, arkitektur og indretning i eventuelle eksisterende bygninger
- fastholde prioriteringerne i designet igennem processen.

Rådgivningen har været involveret i mange forskellige forløb og på mange forskellige måder. Ofte har bygherrer, rådgivere eller personale henvendt sig med spørgsmål undervejs i processen, eller de har ønsket et oplæg undervejs i eller ved opstarten af en byggeproces. I nogle tilfælde er rådgivningen også blevet integreret i forløb som en kontinuerlig støtte i gennem dele af udviklingsprocessen bag et byggeri.

Forløbene har typisk omhandlet:

- Støtte til inddragelse af brugerperspektiver
- Støtte til inddragelse af forskningsbaseret viden i form af designprincipperne
- Løbende sparring om bl.a. udarbejdelse af udbudsmateriale, udvælgelse af rådgivere, sparring med rådgivere mv.
- Afsluttende evaluering og opsamling.

Sådanne eller lignende forløb har været gennemført i samarbejde med Hospice Sydvestjylland i Esbjerg, Palliativ enhed på Vigerslevhus Plejecenter i Valby, Lukashuset Børne- og Ungehospice i Hellerup, Rehabiliteringsophold på REHPA i Nyborg og ved KamilianerGaardens Hospice i Aalborg.

Herudover har der været sparring og/eller holdt oplæg om omgivelsernes betydning for mennesker ramt af livstruende sygdom ved OK-fonden i forbindelse med nybyggeri og renovering af en række plejehjem, Roskilde Kommune i forbindelse med renovering af flere plejehjem, Afsnit for Palliativ Behandling på Thisted Sygehus, Palliativ Medicinsk Afdeling på Bispebjerg Hospital, Plejecenteret Bakkehuset i Guldborgsund Kommune, Generationernes Hus i Århus Kommune, Palliativt Sengeafsnit på Roskilde Sygehus, Fenrishus i Århus, Region Syddanmark samt Institut for Psykologi i forbindelse med faget "Arkitektur Psykologi".

2.3.2 Rådgivningsforløb

I det følgende gennemgås udvalgte forløb, og det beskrives, hvordan rådgivningen blev involveret i processen, og hvordan designprincippernes perspektiver genfindes i de arkitektoniske løsninger. Ved enkelte af beskrivelserne fremhæves desuden reaktioner fra brugerne på det nye design og involveringen af rådgivningen.

Hospice Sydvestjylland, Esbjerg

Hospicet er etableret på en grund ved Esbjerg Sygehus i et hus med fem etager og 12 sengestuer. Rådgivningen var integreret i en udviklingsproces, hvor huset gennemgik en omfattende ombygning. I forløbet blev designprincipperne inddraget for at give overblik over den forskningsbaserede viden, brugernes viden blev afdækket igennem flere workshops, perspektiverne blev løbende inddraget i udviklingsprocessen, og viden fra designperspektiverne blev desuden inddraget ved ibrugtagningen af bygningen og den efterfølgende indsamling af brugerreaktioner.

Resultat

Institutionen gik fra en indretning, hvor hospicet primært bevægede sig over stueetagen og 1. sal med enkelte opholdsrum på 2. sal til en helt ny indretning. I dag er sengestuerne placeret på både 1. og 2. sal, størstedelen er udvidet med en lille niche med et sofaarrangement, så der er bedre plads til de pårørende på stuerne, og samtidig giver en sovesofa bedre mulighed for, at de pårørende kan overnatte tæt på patienten.

Derudover blev en lang række fællesopholdsrum ombygget, flyttet og re-designet. Flere opholdsrum blev etableret med forskelligt præg, men som noget nyt blev det prioriteret, at særligt opholdsrum, rettet mod socialt ophold, placeres centralt i huset i forbindelse med indgangsområderne og de centrale flows, så patienter og pårørende naturligt kommer forbi dem. Eksempelvis er et pårørendekøkken i dag placeret tæt ved foyeren og bruges som opholdsrum, når der ikke laves mad.

Flere medarbejdere fortæller, at de pårørende er mere i huset. Hospiceleder Ragnhild Rabjerg, siger: *"De pårørende opholder*

sig mere på hele hospicet, alle de nye hyggelokke er taget i brug efter, det er blevet bygget om. Patienter og pårørende indtager stuerne, og de kommer med alle deres sager og flytter ind. De er sammen her”.

Fokus på designprincipperne

Perspektiverne fra designprincipperne kan genfindes flere steder i det nye hus. Løsningen afspejler særligt perspektiverne fra princippet 'Privatliv og Relationer' i kraft af prioriteringen af bedre forhold for patienters og pårørendes samvær. De større sengestuer sikrer, at rummene understøtter personalets arbejdsforhold bedre. På alle sengestuer er der lift, hvilket understøtter designprincippet 'Funktionalitet'. Det, at personalet nu skal bevæge sig over to etager, betyder dog i nogle tilfælde længere arbejdsgange. Opholdsrummenes varierede karakter afspejler et stort fokus på betydningen af stemning, og alle opholdsrum, nicher og områder er udformet med hver deres karakter. Fx er et flygel placeret i et åbent opholdsrum, så musikken kan sprede sig i hele huset. Flere af opholdsrummene er indrettet med en hjemlig karakter, der i skala og indretning relaterer sig til "et hjem". Designprincipperne 'Natur' samt 'Lys, Lyd, Luft og Temperatur' genfindes også i designet; eksempelvis er det prioriteret, at flere opholdsrum har udsyn til husets have, og under ombygningen er der etableret nyt ventilationsanlæg, så støjgener er reduceret.

Palliativ enhed på Vigerslevhus

Det eksisterende Akutplejehjem Vigerslevhus i Valby etablerede en palliativ afdeling på en etage, som tidligere har fungeret som akutplejehjem. Alle sengestuer gennemgik en mindre ombygning, gulvmaterialer blev skiftet, og nogle fællesrum blev bygget om. Rådgivningen var i dette tilfælde hovedsageligt en støtte til inddragelse af perspektiverne fra forskningen. Det foregik eksempelvis på møder og ved sparringssamtaler med arkitekter og beslutningstagere. Brugerperspektiverne blev afdækket gennem bygherrens indsigt i hverdagen.

Resultat

På afdelingen blev tidligere plejeboliger ombygget til sengestuer for patienter med palliative behov. Som en måde at sikre, at pårørende kan være tæt på patienterne, blev der etableret et reolmøbel til opbevaring, og som samtidig indeholdt lift, pårørendeseng og spisebord, der kan klappes ud og tages frem efter behov.

Derudover blev en række fællesrum etableret bl.a. et køkken-alrum, aflukkede samtalerum, en dagligstue, et stort fællesrum samt et wellness-rum med spa. For at sikre den rette atmosfære blev linoleumsgulvet skiftet ud med trægulv flere steder i enheden.

Medarbejderne har taget godt i mod etableringen af den nye enhed med de nye rammer. Afdelingsleder Helle Christensen siger: *”Medarbejdere er kommet til mig og har sagt, at de ville være kedede af at skulle være andre steder, fordi rammernes udseende betyder meget for deres arbejdsglæde.”* Helle beskriver, at *”trægulvet gør en kæmpe forskel. Det er hjemligt, naturligt og ikke så institutionsagtigt.”*

Plejhjemsleder Ole Andersen fremhæver fordelene ved rådgivningsstøtten undervejs:

”Det kan være svært at holde fokus på de rigtige valg igennem en byggeproces. Rådgivningen støttede os til at træffe beslutninger, hvor vi prioriterede de rigtige ting til glæde for både patienter, pårørende og personale. (...)”

Fokus på designprincipperne

Designprincipperne kan især ses i det store fokus på at skabe den rette stemning i den nye enhed, eksempelvis er trægulvet afgørende for den stemning, der skabes i enheden. Ligeledes bidrager etableringen af reolmøblet i sengestuen. Pårørendesengen på stuen samt etableringen af fællesrummene er afgørende for patientens og de pårørendes muligheder for at være sammen. Reolmøblet sikrer fleksibilitet i sengestuen, og det, at borde og senge kan ”pakkes væk”, er befordrende for personalets arbejdsgange. Løsningen afspejler perspektiver fra designprincippet ’Funktionalitet’. I udviklingen af de nye rammer har der været fokus på at designe lyset, så det dels er stemningsskabende, dels løser de funktionelle krav til lysniveau; på den måde afspejles designprincippet ’Lys, Lyd, Luft og Temperatur’.

Lukashuset Børne- og Ungehospice i Hellerup

I forbindelse med det eksisterende Sankt Lukas Hospice er etableret et Børne- og Ungehospice. Enheden blev etableret i Sankt Lukas Stiftelsens bygninger i et hus ved det eksisterende hospice. I denne sammenhæng bidrog rådgivningen med et overblik over forskning i de indledende dele af processen samt med sparring om organisering, materialevalg og design af det fremtidige byggeri.

Resultat

Ved børnehospicets etablering planlagde man sengetuer, hvor de pårørende både kan overnatte ved patienten eller i et tilstødende værelse. Som et samlende element for afdelingen blev der desuden etableret et fælles køkkenalrum med spisearealer, flere behandlingsrum, et spa-rum og fællestoiletter. I forbindelse med hospicet anlagde man også en beskyttet terrasse og et mindre haveanlæg.

Fokus på designprincipperne

Designet af børnehospicet afspejler et stort fokus på relationerne mellem patienten og de pårørende og hermed designprincippet ’Privatliv og Relationer’. Det afspejles bl.a. i etableringen og indretningen af sengestuerne. Derudover genfindes perspektiver fra designprincippet ’Stemning’ i løsningen; særligt i alrummet ses, hvordan møbler og interiør er valgt for at skabe et behageligt miljø, der relaterer sig til ”et hjem”. En visuel forbindelse til have og udearealer er et gennemgående element i enheden, og det beskyttede udemiljø med plads til socialt ophold afspejler perspektiver fra designprincippet ’Natur’.

Rehabiliteringsfaciliteter på Nyborg Sygehus

I forbindelse med rehabiliteringsophold ved REHPA i Nyborg er der etableret overnatningsfaciliteter i de eksisterende rammer på Nyborg Sygehus. Rådgivning var her en tæt støtte for bygherren og rådgiverne undervejs i hele processen i form af støtte til inddragelse af forskningsbaseret viden og brugerperspektiver

fra både deltagere og personale. Brugerperspektiverne er indsamlet gennem fokusgruppeinterviews, interviews og workshops samt som støtte i designudviklingen, byggeprocessen og designet af interiøret.

Resultat

Overnatningsfaciliteterne er etableret på Nyborg Sygehus' tredje etage, der i de senere år har været indrettet primært til administrative formål. De eksisterende vægge blev meget styrende for designet. Der blev etableret 20 overnatningsværelser til deltagerne og to overnatningsværelser til fagprofessionelle, hvoraf nogle har eget toilet og andre har fælles toiletter. Derudover er der etableret en række fællesrum som spisestue, opholdsstue, havestue og samtalerum samt servicearealer. Sygehuset ligger ud til Nyborg Slot, og flere af rummene har udsigt til volden og de store parkarealer.

Fokus på designprincipperne

Alle designprincipperne genfindes i løsningerne. Designprincippet 'Stemning' afspejles dog særligt i udtrykket. Eksempelvis i opholdsrummenes varierede udtryk, møblement i forskellige farver og materialer, billederne på væggene og belysningen. Perspektiverne fra 'Privatliv og Relationer' kommer særligt til udtryk i variationen af fællesopholdsrum og de private værelser, hvor nogle lægger op til socialt ophold i store grupper og andre afspejler mere private samtaler mellem få personer. Det vide udsyn til den omkringliggende park særligt fra fællesrummene, den nyetablerede altan og havestuen afspejler perspektiverne i designprincippet 'Natur' og giver brugerne mulighed for at nyde omgivelserne.

Ved ombygningen af lokalerne blev der samtidig etableret et nyt ventilationsanlæg, som sikrer god luftkvalitet, jf. designprincippet 'Lys, Lyd, Luft og Temperatur'. Da rehabiliteringsopholdene foregår på et sygehus, har der naturligt været fokus på hygiejne i designløsningerne, som varierer i niveau for hver rumtype. I overnatningsværelserne er møblerne eksempelvis beklæst med særligt stof, der kan sprittes af, og reolerne er væghængte for at lette rengøringen. Løsningen antyder en af dimensionerne i princippet 'Funktionalitet'. Deltagere på rehabiliteringsophold er selvhjulpene, hvorfor der ikke har været fokus på personalets arbejdsgange i samme omfang som ved kliniske plejeopgaver.

KamilianerGaardens Hospice i Aalborg

Hospicet i Aalborg indeholder i dag 12 sengestuer og et palliativt team. Det er etableret i et ældre hus i Aalborg midtby og omfatter flere plan. Da det ikke er muligt at etablere flere sengestuer i det eksisterende hus, er det besluttet at bygge et nyt hospice. Det fremtidige hus skal ligge i Nørresundby på en grund, der støder op til et naturområde, og det skal i fremtiden indeholde 15 hospicepladser og et palliativt team. Udviklingsprocessen er fortsat i gang, og huset forventes færdigt i 2019.

Rådgivningen har bidraget med både overblik over den forskningsbaserede viden, løbende støtte til inddragelsen af brugerperspektiver, støtte til erfaringsopsamling fra andre sundhedsbyggerier, løbende sparring med rådgivere og bygherre om udarbejdelse af udbudsmateriale samt støtte til at vurdere tilbud ud fra brugerperspektiver og forskningsbaseret viden.

Resultat og fokus på designprincipper

Da projektet endnu ikke er bygget, og kun skitseprojektet er på plads, er det ikke muligt at beskrive det endelige design. I udviklingen af udbudsmaterialet og i valget af det endelige tilbud er designprincipperne imidlertid blevet grundigt integreret. Principperne genfindes i mange designelementer i såvel udearealer, den arkitektoniske løsning, indretning og interiør, der lægges op til at indrette med. Eksempelvis designes

huset i ét plan i arealerne nær patienter og pårørende, der er fokus på korte arbejdsgange og gode arbejdsstillinger for personalet, og endelig er der fleksibilitet i flere elementer af huset. Således afspejles perspektiverne fra designprincippet 'Funktionalitet'.

Der er skabt varierede opholdsrum, pårønderum, og mulighed for at pårørende kan overnatte på sengestuen hos patienten. En tæt visuel forbindelse til en grøn og frodig have er prioriteret på opholdsarealer og sengestuer, ligesom mange andre opholdsrum har udsyn til gårdhaver. Det afspejler designprincippet 'Natur'. Overalt i huset, men særligt i sengestuerne, afspejler designet en stor opmærksomhed på et godt indeklima bl.a. ved brug af naturligt dagslys uden skarpe kontraster, begrænsning af støjgener, god luftkvalitet og et behageligt temperaturniveau. Der er desuden arbejdet med et stemningsskabende design bl.a. i kraft af udsyn til udearealer og materialevalg.

Bygherre og rådgiver planlægger en række workshops for at sikre, at brugernes perspektiver også tænkes ind i de mere detaljerede dele af designet.

2.4 Fase 3 - opsamling

Intentionerne bag rådgivningen var at udbrede viden om arkitekturens betydning til flere praktikere og til konkret byggeri. Det er lykkedes gennem rådgivningsforløb samt en række oplæg og sparringsamtaler. Det oprindelige mål var, at rådgivningen især skulle rettes mod andre institutioner end hospicer. Det viste sig imidlertid, at både hospicer, plejecentre og REHPA's egen rehabiliteringsenhed var opmærksomme på tilbuddet. I forbindelse med hospicebyggerier var det dog særligt muligt at lave tætte og lange forløb.

3. Opsamling og perspektiv

Projektet Arkitektur & Lindring har gennem en række initiativer sat fokus på omgivelsernes betydning for mennesker ramt af livstruende sygdom. Viden om emnet er formidlet og delt gennem en række forskellige initiativer rettet mod mange forskellige målgrupper og miljøer fra forskningsmiljøer med fokus på sundhedsarkitekturen til rådgivere, der designer miljøerne og brugerne i form af patienter, pårørende og personale, der bor, arbejder og færdes i arkitekturen.

Projektets fase 1 og 2 har især været med til at samle og formidle viden, og fase 3 har især sikret, at denne viden fik indflydelse på konkret design af institutioner, hvor mennesker med livstruende sygdomme, deres pårørende og personalet lever en del af deres liv.

Projektet har i høj grad passet med den grundlæggende idé i et videntcenter om at samle, dele, skabe og omsætte viden i praksis. Idéen har foldet sig ud igennem projektets levetid. Og har vist sig at virke. Virkningen er ikke dokumenteret i form af effekt i snæver, evident forstand, men som dialog, genklang og meningsfuldhed blandt projektets målgrupper. Undervejs i projektet har fokus, som tidligere nævnt, flyttet sig fra udelukkende erfaringsbaseret viden og gode eksempler til i højere grad at være forskningsbaseret viden og brug af samme i konkret byggeri og ombygning.

Det 5-årige projekt og samarbejdet med Realdania er afsluttet med udgangen af 2017, men som nævnt i forordet, arbejder REHPA videre med inspiration fra projektet. Dels fortsætter hjemmesiden, dels håber forfatterne, at de samlede erfaringer fra projektet kan udvikles og dokumenteres mere systematisk via et ph.d.-projekt. Projektet ér beskrevet, men mangler ekstern finansiering.

Endelig er det et ønske i REHPA at udvide dokumentation og videndeling på områder, som er mere kunstneriske, kreative og æstetiske end de, der oftest præger indsatsen for syge mennesker. "Arkitektur & Lindring" har banet vejen for at tage afsæt i positive og meningsfulde erfaringer og kombineret dem med forskningsbaseret systematik. Det sker for tiden på en række andre områder, fx i forhold til musik, kunst, skrivning m.v., og REHPA er klar til at samarbejde og formidle om disse områder også!

Litteratur

Falk K, Kjeldsen KM & Timm H: *On the construction of design guidelines for the architecture of palliative care settings in Denmark*. Abstract at the 14th World Congress of the European Association of Palliative Care, Copenhagen, Mai 8-10, 2015.

Falk K, Fisker Nielsen A, Timm H og Dalgaard KM: *Brugerevaluering af Projekt Livsrum*. Et samarbejde mellem Realdania, Kræftens Bekæmpelse og REHPA, Videncenter for Rehabilitering og Palliation, REHPA 2016.

Falk K, Fisker Nielsen A, Jess M og Timm H: *The influence of the physical environment on people suffering from life threatening diseases: An integrative review*. Submitted til tidskriftet *Health & Place*, november 2017.

Frandsen, A. K., Ryhl, C., Folmer, M. B., Fich, L. B., Øien, T.B., Sørensen, N. L. & Mullins, M.(2009). *Helende Arkitektur*. Aalborg: Institut for Arkitektur og Design, Aalborg Universitet.

Kjeldsen KM og Timm H: *Arkitektur & lindring – det handler om at få arkitektur, faglighed og menneskelige behov til at smelte sammen i en helhed*. *Omsorg*, Nordisk tidsskrift for palliativ medicin: Verdighet og design, nr. 4, 2012, side 56 – 59

Realdania: *Program for Det Gode Hospice. En skitse til hospice som en del af den palliative indsats*, Realdania 2006

Realdania: *Program for Det Gode Hospice. En skitse til hospice som en del af den palliative indsats*, Realdania 2009 (pixiudgave)

REHPA

Videncenter for
Rehabilitering og Palliation

Vestergade 17
5800 Nyborg
Telefon: 21 81 10 11
Mail: rehpa@rsyd.dk
www.rehpa.dk

facebook.com/REHPA.DK

[LinkedIn/Company/REHPA-Videncenter-
for-Rehabilitering-og-Palliation](https://LinkedIn/Company/REHPA-Videncenter-for-Rehabilitering-og-Palliation)

Twitter.com/REHPA_DK